КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ

УДК 351.1.751.5:027.022"1917–1937"

КАРАКОЗ ОЛЕНА ОЛЕКСАНДРІВНА

ЦЕНЗУРА В ПУБЛІЧНИХ БІБЛІОТЕКАХ УКРАЇНИ: СУТНІСТЬ ТА ФОРМИ ПРОЯВУ (1917–1939 рр.)

07.00.08 – книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ–2006

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі бібліотекознавства та інформаційних ресурсів Київського національного університету культури і мистецтв Міністерства культури і туризму України, м. Київ

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Ківшар Таїсія Іванівна,
старший науковий співробітник Інституту біографічних досліджень
Національної бібліотеки України імені
В. І. Вернадського

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
Дубровіна Любов Андріївна,
директор Інституту рукопису
Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського,

кандидат історичних наук, доцент
Борисенко Мирослав Володимирович,
доцент кафедри політичної історії
Національного економічного університету

Провідна установа: Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, кафедра архівознавства
та спеціальних галузей історичної науки

Захист відбудеться „13" червня 2006 р. 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.807.01 у Київському національному університеті культури і мистецтв, за адресою: 01601, м. Київ, вул. Щорса, 36, ауд.209.

З дисертацією можна ознайомитися у Науковій бібліотеці Київського національного університету культури і мистецтв, за адресою:
01601, м. Київ, вул. Щорса, 36.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. В умовах побудови демократичного суспільства в незалежній Україні виникає потреба об'єктивного вивчення історії бібліотечної справи радянського періоду, виявлення і обгрунтування тенденцій та напрямів з позицій досягнень сучасної історичної науки.

Вивчення історії українських бібліотек доби тоталітаризму нерозривно пов'язане з дослідженням радянської цензури, що складала основу державної бібліотечної політики, спрямованої на знищення значної кількості книжок та їх авторів, сприяла утворенню сумновідомих "спецхранів", в яких містилася інформація, вилучена із загального, наукового та культурного обігу кількох поколінь українців, призводила до формування заідеологізованих бібліотечних фондів, інформаційно забезпечувала насильницьку політику радянської влади, сприяла масовим репресіям серед бібліотечних працівників. Особливий інтерес становить виявлення видів та форм прояву цензури при формуванні книжкових фондів, при розгляді інформацію як об'єкту цензури, а також при обслуговуванні користувачів, проведенню класових та етнічних "чисток" серед бібліотекарів у найпоширенішій мережі публічних бібліотек, що здійснювали інформаційно-бібліотечне забезпечення всіх верств населення.

В умовах формування громадянського суспільства, забезпечення доступу до світових інформаційних ресурсів, проблема вивчення цензури у вітчизняних публічних бібліотеках набуває актуальності, оскільки аналіз змісту, і засобів, а також наслідків української радянської бібліотечної цензури, сприятиме якісно новому рівню знань про історію бібліотечної справи. Актуальність запропонованої наукової розробки посилюється також тим, що об'єктивне вивчення основних проявів державної і політичної цензури у публічних бібліотеках України сприятиме реконструкції історії бібліотечної справи України доби тоталітаризму.

Наукове вивчення історії радянської цензури в Україні розпочалося лише наприкінці XX століття, коли були відкриті "спецхрани" бібліотек та архівів, що дозволило ввести до наукового обігу численні документи і матеріали, які впродовж тривалого часу через ідеологічні і політичні заборони не були доступними для дослідників. У сучасній українській історіографії на новій джерельній базі висвітлено радянську цензуру, запроваджену в добу тоталітаризму в різні сфери громадського, наукового, політичного та культурного життя суспільства. Про це йдеться у наукових дослідженнях Д. Архієрейського, С. Білоконя, І. Біласа, В. Даниленка, Г. Єфіменка, Г. Касянова, С. Кульчицького, Ю. Шаповала.

Поглибили дослідження основних виявів радянської бібліотечної цензури російські дослідники, її витоків (К. Абрамов) та запровадження в бібліотечну діяльність перших років радянської влади (І. Бендерський., М. Рожков, В. Харламов), використання для "чистки "фондів масових бібліотек у довоєнний та повоєнний періоди (А. Блюм, М. Глазков, Г. Жирков), впливу Головліту СРСР на ці процеси (О. Мазурицький, А. Горчева), втілення у формування радянського читача (Е. Добренко).

Про окремі засоби бібліотечної цензури, застосовані для перетворення публічних бібліотек із закладів позашкільної освіти на центри комуністичної політосвіти, йшлося

у працях українських радянських істориків бібліотечної справи В. Білоцерківського, В. Бурмаки , З. Гімальдінової, Т. Самійленко.

Монографічні дослідження Л. Дубровіної та О. Онищенка сприяли висвітленню на новій джерельній базі основних видів цензури у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського. Методи цензури, застосовані в бібліотечній справі України перших років радянської влади, досліджено Т. Ківшар, у наукових працях О. Федотової йдеться про радянські "чистки" фондів бібліотек, вилучення інформації з політико-ідеологічних міркувань. Н. Ашаренкова розглянула деякі прояви цензурної політики у діяльності публічних бібліотек України у 20-30-х роках XX століття. Активізації вивчення заборонених в Україні радянською цензурою неперіодичних, періодичних й продовжуваних видань сприяло видання Книжковою палатою України, здійснене з ініціативи М. Сенченка, науково-допоміжного бібліографічного покажчика "Спецфонд Книжкової палати України (1917–1921 рр.)".

Водночас комплексного вивчення сутності та форм прояву радянської цензури в публічних бібліотеках України в період з 1917 по 1939 рік не проводилося, що і зумовило вибір теми нашого дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація „Цензура в публічних бібліотеках України: сутність та форми прояву (1917–1939рр.)" виконана згідно із програмою наукових досліджень Київського національного університету культури і мистецтв, зокрема, планами наукової роботи кафедри бібліотекознавства та інформаційних ресурсів.

Тему дисертації затверджено Головною вченою Радою Київського національного університету культури і мистецтв (Протокол № 7 від 7 червня 2002 р.)

Мета дослідження полягає у комплексному вивченні радянської цензури, її сутності та форм прояву в діяльності публічних бібліотек України від 1917 до 1939 років.

Поставлена мета зумовила необхідність вирішення таких завдань :

– проаналізувати стан та ступінь дослідження проблеми у вітчизняній та зарубіжній історіографії, визначити рівень і повноту її джерельного забезпечення;

– виявити витоки цензури у публічних бібліотеках України;

– обґрунтувати особливості запровадження української радянської цензури у діяльність публічних бібліотек:

– розкрити методи та засоби цензури в публічних бібліотеках;

– дослідити форми прояву цензури в публічних бібліотеках;

– з'ясувати наслідки радянської цензурної політики в публічних бібліотеках України.

Об'єкт дослідження : публічні бібліотеки України у 1917–1939 роках

Предмет дослідження : сутність та форми прояву цензури у публічних бібліотеках України у 1917–1939 роках.

Хронологічні межі дослідження розпочинаються від 1917 р., коли розпочалося формування форм, методів та засобів радянської цензури як системи контролю

за діяльністю публічних бібліотек, а закінчуються 1939 р., коли з'являються нові види цензури в публічних бібліотеках, зумовлені суспільно-політичними змінами та суворішими умовами політико-ідеологічної боротьби.

Методологічною основою роботи є принципи історизму та об'єктивності. Для їх реалізації використовувалися загальнонаукові методи: типологізації та класифікації (при характеристиці джерел), ретроспективний (для виявлення сутності цензури в бібліотеках у різні історичні періоди), порівняльний (для виокремлення особливостей запровадження цензури в публічних бібліотеках України на початковому та кінцевому етапах дослідження), аналітичний (для виявлення причин та наслідків запровадження цензури в публічних бібліотеках), а також аналізу, синтезу, індукції і дедукції; загальноісторичні методи – історико-генетичний, історико-порівняльний, конкретно-історичний, проблемно-хронологічний, що дозволили провести всебічний науковий аналіз проблеми.

Джерельну базу дослідження складають головним чином документи з фондів Центрального державного архіву вищих органів державної влади та управління України (ЦДАВОУ, ф.166 – Народний комісаріат освіти України, ф.177 – Головліт) та Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ, ф.1 – Центральний комітет комуністичної партії України), Закони України: „Про бібліотеки та бібліотечну справу України " (1995, 2000 (із змінами та доповненнями), „Про інформацію" (1992), „Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань забезпечення та безперешкодної реалізації права людини на свободу слова" (2003). Важливу групу джерел становили праці вітчизняних та російських дослідників з історії цензури, спеціальні публікації у періодичних виданнях.

Наукова новизна дослідження полягає в тому що:

– розроблено актуальну тему, яка до цього часу не набула всебічного висвітлення в історичній науці;

– з'ясовано стан наукової розробки зазначеної теми в контексті переосмислення напрацювань вітчизняних та зарубіжних істориків та здійснено аналіз джерельної бази дослідження;

– виявлено основні історичні передумови, що вплинули на виникнення цензури у публічних бібліотеках;

– проаналізовано основні методи та засоби, за допомогою, яких здійснювалася радянська цензура у публічних бібліотеках;

– вивчено особливості прояву цензури в публічних бібліотеках України;

– з'ясовано наслідки радянської бібліотечної цензурної політики в публічних бібліотеках України.

Практичне значення дослідження. Здобуті наукові дані та апробовані методологічні підходи використані в навчальному процесі КНУКіМ при читанні нормативного курсу "Історія бібліотечної справи", вони можуть бути застосовані при підготовці вузівських лекційних курсів та спецкурсів з історії української культури радянської доби, при написанні наукових праць з історії України доби тоталітаризму

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення, висновки, науково-методичні розробки та ідеї дисертаційної роботи було викладено на міжнародних наукових конференціях: „Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики" (Київ, 25–26 травня 2004), „Технологія і техніка друкарства ДРУК–2004" (Київ, 28 травня 2004), „Знаки питання в історії України: українська історія у східноєвропейському контексті" (Ніжин, 5–6 листопада 2004), на всеукраїнській науково-практичній конференції „Гуманітарна освіта в технічних навчальних закладах: проблеми та перспективи" (Київ, 24–26 березня 2004), щорічних науково-практичних конференціях професорсько-викладацького складу та аспірантів КНУКіМ (2001, 2002, 2003, 2004, 2005); на засіданнях кафедри бібліотекознавства та інформаційних ресурсів.

Публікації. Основні положення і висновки дослідження викладено у 4 одноосібних публікаціях, вміщених у фахових виданнях.

Структура дисертації зумовлена її змістом, метою та завданням дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури (300 найменувань) та додатків (3 сторінки). Загальний обсяг дисертації – 187 сторінок, основний текст – 152 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У Вступі обґрунтовано актуальність і значення дослідження, його зв'язок з науковими програмами, хронологічні межі роботи, визначено об'єкт та предмет, сформульовано мету, окреслено завдання, висвітлено наукову новизну і практичну значущість дисертації, встановлено її методологічну основу, розкрито результати та шляхи наукової апробації роботи, визначено її структуру, подано інформацію про публікації.

У першому розділі –*„Історіографія та джерельна база дослідження„* – проаналізовано історіографію та опрацьовано джерельну базу дослідження.

В українській радянській історіографії питання більшовицької цензури комплексно не вивчалися через ідеологічні заборони. Після проголошення державної незалежності України спостерігається потреба у правдивому та об'єктивному висвітленні вітчизняної історії, чому сприяла деідеологізація історичної науки. На новій джерельній базі, що постала із донедавна ще засекречених спецфондів бібліотек та архівів, українські історики прагнуть до об'єктивного висвітлення масового державного терору, що тривав в Україні не одне десятиліття, запровадження радянської цензури у всі сфери життєдіяльності українського суспільства доби тоталітаризму. В. Ченцов та Д. Архієрейський проаналізували роль органів державної безпеки в системі комуністичної диктатури, виявили засоби державного терору в придушенні "куркульського бандитизму", "українського націоналізму", "реакційного духовенства". С. Кульчицький дослідив масовий терор як метод експропріації селян-власників. І. Біласом висвітлено діяльність репресивно-каральної системи в Україні як головного знаряддя запровадження жорстокої цензурної політики у суспільстві. Залучивши

значний новий фактичний матеріал, С. Білокінь дослідив радянську цензурну політику та механізми масового терору в Україні, розглянув методи політико-ідеологічного контролю за діяльністю книжкових магазинів та бібліотек різних типів і видів, за знищенням „ідейно-сумнівної" літератури, внесеної до новоутворюваних Головлітом „Зведених списків літератури, що підлягала вилученню з продажу, бібліотек та учбових закладів", які включали переважно твори репресованих радянською владою авторів. Морально-психологічні аспекти державного терору вивчала Л. Гриневич. Ю. Шаповалом розкрито негативний відбиток тоталітарної системи на долі визначних українських діячів, інтелігенції, військових, ідеться про партійні "чистки", ліквідацію "скрипниківщини", "єжовщину", про основні напрями діяльності державних та партійних органів (Головліту УРСР, ЦУСД та ДПУ УРСР), що здійснювали радянську цензурну політику в галузі книговидання, розповсюдження та поширення літератури, а також про вплив радянської цензури на інтелектуальний розвиток суспільства. Г. Єфіменком проведено грунтовне вивчення національно-культурної політики ВКП(б), у тому числі в бібліотечній справі, що проводилася в радянській Україні в 30-х роках XX ст. В. Ченцов розкрив основні методи та засоби запровадження цензурного нагляду за друкарнями та бібліотеками, здійснюваного органами державно-політичного управління (ДПУ) у 20-ті рр. XX ст. Він також показав діяльність Головліту УРСР з вилучення так званої ідеологічно шкідливої літератури з публічних бібліотек, виявив списки, складені для масових „чисток" фондів публічних бібліотеках. В. Очеретянко виявив основні історичні передумови радянської політичної цензури, під контролем якої перебували інформаційні установи СРСР, в тому числі й публічні бібліотеки, дослідив процес формування радянської системи контролю за використанням літератури у публічних бібліотеках України.

Значний інтерес у межах нашого дослідження становить монографія В. Даниленка, Г. Касьянова та С. Кульчицького "Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки" (1991), в якій учені дійшли висновку, що запровадження тотального контролю держави над друком та бібліотеками, значно полегшувало встановлення суцільної одноманітності в галузі культури.

Дослідження радянських істориків бібліотечної справи та бібліотекознавців Н. Фрідьєвої, В. Білоцерківського, В. Бурмаки, З. Гімальдінової, Т. Самійленко становлять інтерес з точки зору фактологічного матеріалу, який дозволяє простежити становлення та формування цензури як засобу політичного та ідеологічного впливу на роботу публічних бібліотек.

Сучасні історики Л. Дубровіна та О.Онищенко на основі виявлених архівних джерел, використовуючи результати новітньої української історіографії, грунтовно висвітлили форми та засоби радянської цензури, що застосовувалися у Всенародній бібліотеці України (нині – Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського), охарактеризували методи формування "спецхрану" та фонду обмеженого доступу в 1918–1941 рр.

Про запровадження цензури в бібліотечну справу України перших років ра-

дянської влади, яке відбувалося методами націоналізації, реквізиції та конфіскації приміщень бібліотек та їх фондів, застосування "чисток" фондів та кваліфікованих бібліотекарів, знищення бібліотек українських громадських організацій "Дитяча хата" та "Просвіта", ліквідації демократичних засад, що існували в бібліотечному будівництві доби української революції (1917–1920), йдеться в дослідженні Т. Ківшар. У наукових публікаціях О. Федотової висвітлено діяльність державних і громадських установ, спрямовану на запровадження цензури у роботу бібліотек та видавництв України, проаналізовано інструкції, списки, правила та матеріали Головліту СРСР та Головліту УРСР. Дослідниця провела аналіз видань за тематичною та мовною ознаками, авторською належністю, що знаходились у спецфонді Книжкової палати України.

Деякі засоби цензури, які застосовувалися в 20–30-х рр. у публічних бібліотеках України, висвітлено Н. Ашаренковою, яка дійшла висновку про негативний вплив цензури на різні напрями їх діяльності. Процес створення державної системи цензури, спрямованої на тоталітаризацію всіх сфер суспільного життя, вивчав В. Масненко, який проаналізував методи вилучення та знищення так званої „шкідливої літератури" з публічних бібліотек, державні програми, цензурні циркуляри, спеціальні інструкції та положення органів цензури, що впливали на бібліотечну політику. Праці М. Тимошика відзначаються оригінальністю думки та новітніми підходами до вивчення цензури у видавничій справі, що впливало значною мірою на діяльність публічних бібліотек.

Поглиблене вивчення радянської цензури в бібліотечній справі спостерігається в російській історіографії. Так, А. Блюм, розгляючи цензуру як урядову установу, методи та засоби її впливу на суспільне життя, висвітлив політику жорсткої регламентації в бібліотечній сфері, проаналізував процеси "чистки" масових бібліотек від літератури, що вважалась радянською владою контрреволюційною. Вивчення архівних документів Головліту СРСР, циркулярів, списків книг, що вилучались з бібліотек і свідчили про державну політику нищення книжкових скарбів, дозволило автору дійти висновку про існування „тотального бібліоциду". Г. Жиркова дослідила основні тенденції становлення радянського цензурного режиму, акцентуючи увагу на діяльності Головліту СРСР щодо запровадженні цензури у бібліотечну справу, здійсненні державного контролю за ідеологічним спрямуванням видавничої діяльності. Є. Добренко виявив основні методи та засоби радянської влади, спрямовані на перетворення бібліотекарів на реалізаторів радянської культурної політики, чому значною мірою сприяла цензурна діяльність спеціальної комісії по вивченню читача, що була утворена при бібліотечному відділі Головполітосвіти СРСР (1925). К. Абрамов розкрив основні засоби, за допомогою яких цензурні органи здійснювали ідеологічний контроль за формуванням бібліотечних фондів. Головні етапи проведення "чисток" фондів масових бібліотек у 1917–1939 рр. обгрунтував М. Глазков, який виявив негативний вплив цих заходів на кількісний та якісний склад фондів, на зміни

складу бібліотечного персоналу, дослідив тенденцію зменшення читацької активності користувачів. Діяльність Головліту СРСР в 30-х рр. XX ст. по ліквідації "контрреволюційної" та очищенню фондів бібліотек від так званої „ідеологічно-шкідливої" літератури вивчав О. Мазурицький.

Історіографічний огляд засвідчив, що, попри розробки окремих аспектів запровадження радянської цензури у публічні бібліотеки, проблема виявлення сутності та форм прояву цензури в публічних бібліотеках України у 1917–1939 рр. не була предметом спеціального дослідження, але є актуальною і тому потребує вивчення.

Джерельну базу дослідження складають, насамперед, архівні документи з фондів Центрального державного архіву вищих органів державної влади та управління України (ЦДАВОУ). Важливим став Ф.166 (Народний комісаріат освіти України) та Ф.177 (Головліт та Всеукраїнське державне видавництво України), документи яких уможливили відтворення основних напрямів радянської цензурної політики у бібліотечній справі та вивчення сутності, змісту та форм прояву цензури у публічних бібліотеках. Документи Наркомосу УРСР та Головполітосвіти УРСР, цензурні циркуляри, постанови, протоколи відділу позашкільної освіти, бібліотечної секції Головполітсвіти УСРР, листування з губернськими відділами народної освіти і бібліотеками, а також звіти бібліотечного підвідділу та інструкції, протоколи засідань бібліотечної секції, звіти про роботу публічних бібліотек, їх організацію і діяльність допомогли визначити основні напрями цензурної бібліотечної політики у 1917–1939 рр. Значний фактичний матеріал про комплектування фондів публічних бібліотек міститься у постановах Центрального управління у справах друку (ЦУД), списки книг, що підлягали вилученню з бібліотечних фондів так званої „ідеологічно-шкідливої літератури", в інструкціях викладалися основні принципи організації так званих спецфондів та „спецхранів", в яких зберігалася частина вилучених із культурно-інформаційного обігу книжок, статистичні звіти, що засвідчували про бібліотечну цензуру.

Істотними для розкриття теми виявилися документи із фондів Центрального державного архіву громадських організацій України (ЦДАГОУ), зокрема, Ф.1 – Центральний Комітет комуністичної партії України, де зберігаються постанови ЦК КП(б)У, листування, протоколи засідань колегій Агітпропу, звіти Губкомів КП (б), протоколи засідань Головполітосвіти, інструкції, адресовані публічним бібліотекам, де викладено основні методи запровадження цензури у публічні бібліотеки.

Важливими джерелами були Закони України „Про бібліотеки та бібліотечну справу України" (1995, 2000 (зі змінами та доповненнями), „Про інформацію" (1992), „Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань забезпечення та безперешкодної реалізації права людини на свободу слова" (2003), що становлять законодавчу базу для розвитку бібліотечної справи та реалізації прав громадян на доступ до інформації.

Досліджувалися праці вітчизняних та зарубіжних істориків, бібліотекознавців, з

проблеми запровадження радянської бібліотечної цензури у публічні бібліотеки України.

Значним джерелом дослідження став науково-допоміжний бібліографічний покажчик "Спецфонд Книжкової палати України (1917–1921 рр.)", укладений О. Федотовою, П. Сенько та О. Устінніковою, в якому вміщено інформацію про заборонені радянською цензурою для розповсюдження та користування у бібліотеках неперіодичні, періодичні і продовжувані видання, що вийшли друком у зазначений період. Покажчик уможливлює науковий аналіз вміщеної інформації, реконструкцію книговидавничого репертуару, введення до наукового обігу документів і матеріалів, що хоч і частково, але свідчать про масштаби втрат, заподіяних радянською цензурою культурному та духовному розвитку українського народу.

Особливу групу джерел становили власне джерела бібліотечної цензури – різного роду розпорядження, циркуляри та списки (анотовані і глухі) творів, що підлягали вилученню із широкого вжитку або знищенню, постанови і рішення комуністичної партії з ідеологічних питань. Необхідна інформація була у продовжуваних видання, зокрема часописі „З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ", де містяться публікації документів та маловідомих матеріалів з архівів вищого політичного керівництва колишнього СРСР в Україні, Міністерства внутрішніх справ, Служби безпеки України, що сприяють вивченню радянської тоталітарної системи та її наслідків. Періодична преса, на сторінках якої вміщено значний фактичний матеріал про запровадження радянської цензури у бібліотечну справу України – „Бібліологічні вісті", „Красный библиотекарь", „Вісник Книжкової палати", „Бібліотечний вісник", „Бібліотечна планета", „Бібліотекознавство і бібліографія ","Вісник Харківської державної академії культури", „Вісник КНУКіМ", „Вісник державної академії керівних кадрів культури і мистецтв", стала суттєвим джерелом дослідження.

Отже для дослідження залучено репрезентативну джерельну базу, що дозволяє достовірно розкрити проблему сутності та основних форм прояву цензури у публічних бібліотеках України у 1917–1939 рр.

У *другому розділі* дисертаційної роботи – *„Становлення бібліотечної цензури"* – виявлено витоки та особливості становлення цензури у публічних бібліотеках України.

Цензурні заборон щодо "писемного слова" виникли з появою писемності. Становленння і оформлення її відбувалося в епоху античності, коли в Греції спалювали книги про богів. За часів Римської імперії твори, що не відповідали інтересам пануючої влади, знищували або забороняли для широкого вжитку, а авторів ізольовували від суспільства. Пізніше цензурний нагляд за книгорозповсюдженням здійснювало духовенство. Родоначальником духовної цензури вважається папа Геласій (IV ст. н.е.), який уклав перший індекс заборонених книг «Index librorum proxibitorum", що призвело до знищення не лише книжок, але й їх авторів.

У Київській Русі цензуру було запроваджено після прийняття християнства, коли з'явилися рукописні книги, переважно релігійного змісту, що надходили з Візантії

та Болгарії і зберігалися у фондах монастирських бібліотек, підпорядкованих духовенству, яке стежило за їх написанням, перекладом та розповсюдженням. Перешкоджаючи розповсюдженню літератури антирелігійного характеру, візантійські богослови створювали списки літератури, що заборонялася для поширення. Потрапивши в Київську Русь, вони набули назви списків «істинних» і «ложних» книг. Списки "ложних" книг включали твори, що підлягали забороні ортодоксальною церквою для читання у бібліотеках, а до списків «істинних» книг відносилася література, яку духовенство рекомендувало для читання і книговживання. До „ложно написаних", «відречених», або «сокровенних» книг, належали апокрифи. Інтерес до апокрифів пояснювався тим, що вони містили практичні поради, допомагали знайти відповіді на питання, пов'язані з поясненням природних явищ навколишнього світу. В IX ст. списки «істинних» і «ложних» книг було внесено не тільки в «Ізборник» Святослава та «Тактикон» Никона Чорногорця, а й у перший індекс слов'янського типу, що ввійшов до «Погодинського Номоканона» – збірника статутного характеру. Від 1280 р. «Списки апокрифічних творів» духовенство вносило у «Коршчу» та «Церковний устав» – збірники правил, викладених церковною та громадянською владою, за допомогою яких церковна влада впливала на соціокультурний розвиток суспільства. Новоутворювані монастирські бібліотеки, хоч і збирали та зберігали всі рукописні тексти, але для широкого вжитку надавали тільки ті твори, які відповідали спискам "істинних" книг.

Поява друкарства сприяла закріпленню цензури за двома панівними силами – церквою і державою, що прагнули узурпувати владу над книгодрукуванням. В Російській імперії в XVIII ст. духовна цензура підкріплюється державною, що набула найбільш репресивного характеру у XIX ст., коли було сформовано та вдосконалено централізовану систему органів цензури, у функції якої входив нагляд за бібліотечною справою. Це виявлялося у вилученні з фондів публічних бібліотек україномовної літератури, де йшлося про самобутність та культуру українського народу. За розпорядженням Міністерства духовних справ та народної просвіти у 1824 р. було вперше проведено масову „чистку" фондів публічних бібліотек, у результаті якої було знищено сотні книг. Про посилення цензури засвідчило створення Верховного цензурного комітету (1826), до основних завдань якого входив також адміністративний нагляд за комплектуванням фондів публічних бібліотек. Метою було не допустити поширення серед населення тієї літератури, зміст якої суперечив державній політиці та ідеології, тому твори, що не відповідали цим вимогам вилучались та знищувались. Значному посиленню цензури сприяли Валуєвський (1863) та Емський (1876) укази щодо заборони видання українських друків та їх використання у публічних бібліотеках. З цією метою було підготовлено спеціальні державні документи – „Правила про безплатні народні читальні та порядок нагляду за ними" (1888), "Алфавітні списки творів друку, які забороняються поширювати в публічних бібліотеках" (1894), якими вводилась сувора регламентація мовного складу фондів публічних бібліотек, наявності україномовної книги, зокрема вилученню підлягали твори

Б. Грінченка, М. Стасюка, С. Черкасенка, А. Шабленка, де йшлося про самобутність українського народу.

У 1912 р. було прийнято „Нові правила про організацію роботи народних книгозбірень", що посилювали цензуру щодо українських друків у публічних бібліотеках.

Нових форм набуває бібліотечна цензура в Україні після встановлення радянської влади. З перших днів встановлення радянської влади цензура стала невід'ємною складовою радянської бібліотечної політики, а публічні бібліотеки, які у радянські часи перетворились на масові, розглядалися більшовицькою владою як основні заклади політосвіти, що сприяли розповсюдженню їх ідеології. Одним з головних засобів цензури було видання певних циркулярів, розробка спеціальних інструкцій та положень, що визначали головні напрями бібліотечної діяльності, зокрема декретів РНК РРФСР „Про друк" (1917) та "Про революційний трибунал друку" (1918), що сприяли забороні так званих буржуазних видань, книжок, газет і журналів нерадянського спрямування, започатковуючи радянську цензуру книжкової та бібліотечної діяльності. Першими засобами радянської бібліотечної цензури можна вважати здійснення націоналізації, реквізиції та конфіскації приватних книгозбірень і бібліотек громадських організацій, чому значною мірою сприяли декрет РНК РСФСР „Про охорону бібліотек та книгосховищ" (1918) та додаток до нього „Про порядок реквізиції бібліотек, книжкових складів та книжок взагалі" (1918), а також постанови Наркомосу УСРР, зокрема „Про реквізицію бібліотек" (1919), в яких йшлося про необхідність застосування насильницьких дій – проведення реквізиції та конфіскації книжкових фондів бібліотек урядовими установами і передачу їх у розпорядження позашкільного відділу відповідного міського чи повітового відділу народної освіти. Особлива роль у формуванні радянської бібліотечної цензури належала Надзвичайній військовій цензурі, запровадженні "тимчасово" в період військових дій, Наркомосу УРСР та його бібліотечній секції під керівництвом якої бібліотечні секції губернських та повітових відділів позашкільної освіти здійснювали масові чистки книжкових фондів бібліотек від "релігійних, монархічних та лубочних" видань. Оскільки до особливостей радянської бібліотечної цензури належала централізація, то йшлося про необхідність створення у губерніях централізованих мереж, основу фондів яких повинні були складати реквізовані та конфісковані книжкові зібрання. Частина реквізованих та конфіскованих видань надходила до новоутворюваних публічних бібліотек, громадських організацій, а решту знищували, рідкісні і цінні видання надсилали до Москви або передавали до "спецхранів".

Одним із напрямів радянської цензури було знищення українських громадських організацій та їх бібліотек, тому досить розгалужена мережа бібліотек товариств „Просвіта" та "Дитяча хата" як „націоналістичних установ" припинила своє існування.

Для створення гнучкої системи запровадження цензури у діяльність бібліотек ішлося про необхідність побудови єдиної загальнодоступної мережі бібліотек, головним завданням якої було систематична пропаганда комуністичної ідеології.

Отже, радянська влада в перших роках свого існування розпочала формувати державний цензурний апарат, утворюючи спеціальні структури, що здійснювали цензурний нагляд за діяльністю публічних бібліотек, закриваючи приватні бібліотеки і просвітянські книгозбірні як осередки української духовності, утворюючи нові типи радянських бібліотек.

У *третьому розділі* дисертаційної роботи – *„Зміст та особливості цензури в публічних бібліотеках України 20–30-х рр. XX ст.",* – розкрито методи та засоби бібліотечної цензури, досліджено форми прояву цензури та її наслідки у вітчизняних публічних бібліотеках.

Утворення державної цензурної системи в умовах формування тоталітарного суспільства – Головполітосвіти, Всеукраїнського державного видавництва (Всеукрдержвидаву), Головного управління у справах літератури і видавництв (Головліту),Центрального управління у справах друку (ЦУСД) , Державного політичного управління (ДПУ), сприяло розробці системи дій та заходів, спрямованих на забезпечення і обслуговування пануючої влади (Т. Горяєва), на регулювання інформаційної діяльності установ соціально-культурного значення, в тому числі й публічних бібліотек. Одним з основних методів запровадження цензури у публічні бібліотеки було проведення "чисток" бібліотечних фондів від так званої "ідеологічно-шкідливої" літератури, здійснюваних згідно з інструкціями та різного роду списками, укладеними і затвердженими державними органами, до яких було внесено видання, що підлягали вилученню та конфіскації з публічних бібліотек.

Впродовж 20-х років мали місце багаторазові "чистки" книжкових фондів публічних бібліотек (1922, 1923,1924,1926,1929) від релігійної та "ідейно-сумнівної" літератури, що призвело до значного їх збіднення. Цьому значною мірою сприяв циркуляр Головполітосвіти УРСР від 3 січня 1922 р., в якому йшлося не лише про необхідність активізації "чистки" фондів від "контрреволюційних" творів, а й про комплектування їх радянською суспільно-політичною літературою (ЦДАГОУ, ф.1, оп.20, спр.1489, арк.158.). Як свідчають архівні джерела, до середини 1922 р. кількість вилучених видань становила близько 20.000 примірників (ЦДАГОУ, ф.1, оп.20, спр.1777, арк.150). Масштаби проведення "чисток" були настільки розповсюдженими, що існувала загроза цілковитиго знищення мережі публічних бібліотек, але замість вилучених творів фонди публічних бібліотек поповнювалися пропагандистською та агітаційною літературою з метою політичного виховання користувачів.

Бібліотечна цензура, спрямована головним чином на проведення різних видів "чисток" бібліотек, здійснювалася як державними так і репресивно-каральними органами. Головліт УСРР та ЦУСД впродовж 20-х років співпрацювали з органами ДПУ УРСР, що здійснювало цензурний нагляд не тільки над аполітичними організаціями, а й над діяльністю культурно-освітніх та інформаційних закладів, у тому числі публічних бібліотек. До складу ДПУ УСРР входили губернські відділи та пункти Політичного Контролю (ПК), розповсюджені по всій Україні, зокрема вони були створені в Харкові, Києві, Одесі, Житомирі та Миколаєві. Органами ДПУ УРСР

контролювали як діяльність друкарень та книжкових складів, так і бібліотек. Згідно з циркулярами Політконтролю ДПУ УСРР (1923) конкретизовувалися напрями діяльності цієї інституції, зокрема до її обов'язків належало здійснення контролю за кадровим складом бібліотек та за проведенням "чисток" фондів публічних бібліотек, відповідно до списків, підготовлених Головлітом та ЦУСД. Про масштабність проведення "чисток" свідчить той факт, що лише впродовж 1923 року тільки з фондів публічних бібліотек Києва органами цензури було вилучено 4469 прим. видань.

Посиленню бібліотечної цензури сприяла подальша діяльність Головполітосвіти УРСР як політико-ідеологічного органу контролю, зокрема підготовлена "Інструкція про перегляд книжкового складу бібліотек та вилучення контрреволюційної та антихудожньої літератури" (1923), згідно з якою вилучалися твори, зміст яких нібито перешкоджав утвердженню більшовитського режиму. До заборонених увійшли передусім праці зарубіжних філософів, вчення яких суперечило матеріалістичним ідеям, покладеним в основу ідеології радянської влади, класиків російської літератури, зокрема так звані "релігійно-моральні оповідання" Л. Толстого, „архісквернного" (на думку Леніна) Ф. Достоєвського, І. Тургенєва, І. Гончарова. Вилученню підлягали праці психологів А. Введенського, Д. Гардинга та ін., а також Євангеліє, Коран, інша релігійна література. Ретельній "чистці" підлягали фонди дитячої літератури. Під заборону потрапили твори М. Лескова, Л. Андреева, І. Буніна, Е. Гофмана, А. Конан Дойля. Список свідчив про посилення цензурного нагляду за поширенням інформації публічними бібліотеками, оскільки вилучалися із широкого вжитку не лише окремі твори окремих авторів, але забороні підлягали окремі наукові та культурологічні напрями, духовна література.

Згідно з розпорядженням Наркомосу УСРР в округах створювалися спеціальні комісії, до складу яких входили співробітники ДПУ, Гловліту УСРР та окрполітосвіти, які здійснювали "чистку" фондів публічних бібліотек, згідно зі списками укладених Головполітосвітою УСРР. За наслідками "чисток" 1923 року у Волинській губернії було вилучено 6936 видання з публічних бібліотек, у тому числі у Кам'янецького округі 1099 книг, Гайсинському – 3558, Тульчинському – 1182, Могильовському – 772; Проскурівському – 325. Аналогічні втрати спостерігалися і в інших регіонах, зокрема в Одеській губернії за цей же період було вилучено майже 8 тис. примірників так званих ідеологічно шкідливих видань.

ЦУСД зобов'язало свої губернські відділи укладати і надсилати для затвердження списки для вилучення літератури з публічних бібліотек згідно з "Інструкцією по вилученню шкідливої літератури з книжкових магазинів, бібліотек, читалень". За списками, укладеними в Чернігівській губернії у 1924 р. тільки у публічних бібліотеках краю було вилучено близько 9 тис. примірників, серед яких знаходилися твори В. Леніна, А. Чехова та Ж. Мольєра (ЦДАГОУ, ф.1, оп.20, спр.1889, арк.62.). Долучення губернських відділів ЦУСД до складання списків для "чисток" свідчило про неконтрольований процес знищення фондів публічних бібліотек.

Головним ідейним керівником запровадження цензури в публічні бібліотеки

України була комуністична партія, піднесена до рангу державної структури у тісному співробітництві з репресивно-каральними органами. Багаточисельні партійні постанови щодо ідеологічної спрямованості діяльності публічних бібліотек спонукали до подальшого посилення бібліотечної цензури. На це була спрямована Інструкція НКО УСРР „Про порядок перегляду літератури на предмет її ідеологічного спрямування та вилучення шкідливої літератури з книгозбірень й читалень, книгарень та кіосків, ринку "(1926), згідно з якою вилученню підлягала "література, що проводить релігійну пропаганду; шовіністична, що під'юджує націю на націю; кадетська, есерівська, меншовистська, анархістська; що захищала окультизм, спіритизм, теологію, а також твори з хіромантії, магії, сонники та інші, як, наприклад оповідання про з'явлення святих, та про існування світу духів; популярна, економічна література, яка за своїм змістом суперечить завданням соціалістичного будівництва в СРСР, документи антисемітського характеру, а також застарілі юридичні довідники." (В. Очеретенко). Нечіткість критеріїв, за якими здійснювалася чергова "чистка" фондів, дозволяла вилучати майже весь їх масив, тому тільки впродовж 1925 та 1926 років із бібліотек було вилучено понад 77 тис. примірників, частина яких надійшла до "спецхранів", створених переважно у наукових бібліотеках.

Наприкінці 20-х років було сформовано розгалужену мережу державних установ, що здійснювали політичну цензуру бібліотечної діяльності. Головними складовими в ній були відділи Наркомосу УСРР, передусім Головліт та Головполітосвіта. Утвердження монополізма на ідеологію і культуру вимагало також перебудови бібліотечної діяльності, чому сприяла Постанова ЦК ВКП(б) "Про покращення бібліотечної роботи"(1929), в якій йшлося про необхідність впродовж 1929 та 1930 років бібліотечні фонди "очистити від ідеологічно шкідливої, застарілої, що не відповідає даному типу бібліотеки літератури". Цим документом визначалися напрями бібліотечної цензури публічних бібліотек. До "ідеологічно шкідливої" літератури були віднесені твори колишніх керівників жовтневого перевороту, яких перетворили на "ворогів народу". Налякані багаточисельними циркулярами й наказами бібліотекарі, застосовуючи "самоцензуру", вилучали навіть твори діючих політиків – І. Сталіна, Л. Кагановича, В. Молотова, В. Луначарського.(ЦДАГОУ, ф.1, оп.20, спр. 6646, арк.77). З фондів публічних бібліотек було вилучено твори українських репресованих авторів, погляди яких суперечили існуючій ідеології, саме їх було звинувачено у буржуазному націоналізмі та відході від марксистсько-ленінського вчення. Головліт здійснював каральну політику щодо української інтелігенції, яка не сприймали насильницьких та демагогічних форм впливу на суспільну свідомість та виступали проти підпорядкування літературної творчості завданням побудови радянського суспільства. Головлітом УСРР впродовж 1934–1936 р. було укладено кілька видів списків літератури, що вилучалася із бібліотечних фондів, зокрема, окремі "Списки" становили 4 номери, які було покладено в основу „Зведених списків літератури, що підлягає вилученню з продажу, бібліотек та учбових закладів". До списків вносили відомості про автора, назву твору, видавництво, рік видання та мову.

Як зазначав С. Білокінь, книжок, що підлягали забороні, було настільки багато, що в рубриці "назва" з'явилися записи, що ні би спрощували роботу: "Всі твори, за всі роки, всіма мовами". До списків було включено імена багатьох відомих учених та письменників, серед яких: В. Дердуківський, С. Єфремов, Й. Гермайзе, О. Вишня, О. Досвітній, Д. Загул, М. Ірчан, С. Пилипенко, М. Скрипник, А. Шамрай, М. Яворівський, М. Драгоманов, М. Максимович, Г. Голоскевич, Л. Курбас, П. Христюк, Г. Чупринка, О. Шумський, Г. Холодний, М. Чеховська, Г. Епік, Г. Косинка, О. Олесь, В. Підмогильний, М. Вороний, О. Влизько, К. Гордієнко, Л. Старицька-Черняхівська та інші діячі культури, науки та мистецтв. Ці списки не лише свідчили про зміни, що відбулися у політичному та духовному житті України, але вони на багато років вилучали із широкого обігу найцінніші здобутки українців, національно-культурному житті країни. Під час цілеспрямованого нищення української культури застосовувалися найжорстокіші репресивно-каральні методи радянської цензури.

Добу Головлітовської цензури можна розглядати як період нищівної боротьби сталінського режиму з так званими „ворогами народу", яка в Україні проходила під гаслом боротьби з „українським буржуазним націоналізмом", що призвела до нищення бібліотечних фондів.

Радянська бібліотечна цензура проявлялась також в інших напрямах роботи публічних бібліотек, зокрема вона мала особливості при організації облуговування читачів, обмежуючи його комуністичним вихованням, здійснюючи регулювання їх інформаційних потреб та застосовуючи ідеологічний диктат. Впливаючи на підвищення політичної освіти серед читачів, бібліотекарі примушували знайомитися з радянською пропагандистською ідеологічно витриманою літературою, крім того організовували гуртки політграмоти та політосвіти. При здійсненні інформаційно-бібліотечного обслуговування використовувався ряд прийомів та методик, спрямованих на маніпулювання свідомості читачів. Було розроблено спеціальні інструкції, в яких розкривалися основні методи та засоби спілкування бібліотекаря з читачами. Зокрема до обов'язків бібліотекаря входило створення сприятливих умов для проведення бесід з читачем під час запису до бібліотеки, після завершення якої бібліотекар мав надавати директору бібліотеки письмовий звіт з викладенням інформації про походження, освіту, родинний стан, партійність, домашню адресу читача, що сприяло виявленню політичних поглядів та ставлення до існуючої влади. Аналізувалися читацькі формуляри, а також результати спостережень за читачами під час відвідування бібліотеки, з метою виділення так званої групи „неблагонадійних читачів." Для сприяння читачеві у "вірному" виборі літератури укладались спеціальні анкети, які б сприяли детальнішому вивченню інформаційних потреб читачів. Ці та інші заходи щодо інформаційно-бібліотечного обслуговування засвідчили про цензурний контроль над читачами публічних бібліотек.

Українська радянська бібліотечна цензура 20–30-х років деформувала не тільки книжкові фонди, читацькі потреби, а й кадровий склад бібліотекарів їх професійний

та освітній рівень. Цьому значною мірою сприяли кадрові "чистки" серед бібліотекарів, що мали репресивно-каральний характер, які розпочалися в перших роках радянської влади, коли виявляли осіб, неблагонадійних для радянської влади, серед яких опинився і Б. Борович, завідділом Харківської громадської бібліотеки. В ході здійснення „бібліотечного походу"(1929) відбувались, крім "чистки фондів" репресивні акції, спрямовані проти бібліотекарів так званих „прихованих ворогів народу", які намагалися зберегти від руйнування книжкові фонди. „Приховані вороги народу" було виявлено у Кременчуцькій громадській і Маріупольській центральній бібліотеках, Чернігівській державній бібліотеці, де, на думку організаторів походу, видавали читачам „контрреволюційну" та „шкідливу" літературу, що підлягала вилученню із фондів книгозбірень.

У цей час спостерігається формування нового покоління бібліотекарів, професійні якості та політичні погляди яких відповідали існуючій владі. У більшості випадків у публічних бібліотеках працювали малокваліфіковані спеціалісти, які не мали навіть середньої освіти, але вони повністю розділяли ідеологічні позиції нової влади. Майже половина працівників сільських бібліотек мала початкову освіту, а решта – тільки домашню. Партійні і державні постанови було спрямовано на перетворення бібліотек із культурно-просвітницьких установ на центри систематичної пропаганди комунізму, що примушувало бібліотекарів використовувати при роботі з читачами методи, які повністю відповідали моральним нормам тоталітарного режиму. Кадрова політика спрямовувалась насамперед на появу в бібліотеках "політично свідомих" працівників. Диктатура пролетаріату, встановлена комуністами, вимагала від бібліотекарів виконувати пропагандистську функцію, розповсюджувати серед читачів агітаційну та пропагандистську літературу з метою посилення ідеологічного впливу на читацький попит. Система комуністичного ладу в 20–30-х роках XX ст. змусила бібліотекарів забути про їх справжнє призначення і перетворила їх професію на непрестижну та низькооплачувану.

Таким чином, у результаті цензурної політики, що здійснювалася щодо бібліотечних працівників, призвела до "чисток" бібліотечного персоналу, до їх перекваліфікації. Так званий „ефект цензора" вкорінювався у професіональній свідомості більшості бібліотечних працівників, тоталітарний лад поступово перетворював їх на реалізаторів радянської цензури, які гальмували процес формування загальнолюдських та особистісних норм поведінки і культури. Справжніх знавців своєї справи бібліотекарів „старої школи", звільняли з роботи, оскільки вони вважали своїм призначенням здійснення культурно-просвітницької діяльності, а своїм обов'язком – надавання допомоги читачам у задоволенні їх інформаційних потреб, а не примушувати їх читати літературу догматичного змісту.

«Чистки» серед бібліотечних працівників здійснювались цілеспромовано та планомірно на підставі антигуманних і антидемократичних законів, методами репресій і терору запроваджуваних проти бібліотекарів, які були справжніми знавцями своєї справи.

Результати дослідження дозволили зробити наступні **висновки:**

1. Історіографічний аналіз засвідчив, що проблема радянської цензури у публічних бібліотеках привертає увагу істориків і бібліотекознавців. Радянська історіографія переважно будувалась на обмеженій джерельній базі і розглядала проблеми цензури однобічно із замовчуванням багатьох явищ бібліотечної справи, але ці праці становлять важливе історіографічне джерело. Дослідження сучасних українських та зарубіжних науковців, які на новій джерельній базі, що стала доступною лише в останніх роках, висвітлюють деякі аспекти, засоби та форми прояву, соціальну значущість складного історичного явища доби тоталітаризму, яким була цензура у публічних бібліотеках 20-30-х рр. XX ст. Аналіз теоретичних та практичних розробок цензурної проблематики в українській історико-бібліотекознавчій науці засвідчив про потребу подальшого опрацювання сутності та форм прояву цензури у публічних бібліотеках України на базі нового емпіричного матеріалу, врахування розвитку історичної наукової думки. Вивчення джерельної бази засвідчило її репрезентативність для вирішення поставлених у дисертаційному дослідженні завдань, дозволило повною мірою вирішити завдання, сформульовані у дисертаційному дослідженні.

2. Початок бібліотечної цензури, сутність якої полягала в організації системи дій та заходів, спрямованих на забезпечення і обслуговування інтересів влади, в Україні постав після виникнення бібліотек та прийняття християнства, коли церковна влада розпочала контролювати книгорозповсюдження і книговживання, запроваджуючи списки "істинних" і "ложних" книг, які дозували поширення інформації у суспільстві, забороняючи апокрифічні твори. Монастирські бібліотеки, в яких збирались і зберігались всі рукописні книги, не надавали в користування твори, що були включені до списку "ложних", неканонічних книг, нерекомендованих церквою для читання. З появою друкованих книг виникла світська цензура з метою недопущення, або обмеження розповсюдження інформації, небажаної для пануючої влади, що обумовило появу спеціальних закладів – Верховного цензурного комітету, Головного управління цензури, цензурних комітетів (Київ, Одеса), Комітету внутрішньої цензури в Києві (1838). Специфіка прояву цензурного законодавства Російської імперії щодо українських бібліотек спостерігалась в тому, що у списках літератури, призначеної для вилучення або заборони при комплектування публічних бібліотек, переважали україномовні книги.

3. Становлення радянської цензури в публічних бібліотеках України відбувалось в умовах знищення демократичних засад бібліотечної справи доби української народної республіки (1917–1920). Утворення державних органів цензури спияло запровадженню декретів і постанов РРФСР у бібліотечне будівництво України, які спрямовувались на введення жорсткого цензурного контролю за діяльністю публічних бібліотек, що розпочався націоналізацією, реквізицією та конфіскацією їх матеріально-технічної бази, книжкових фондів та каталогів, а також застосуванням репресій до працівників бібліотек. Українські бібліотекарі і громадськість чинили опір цензурним заходам більшовицької влади, що знаходило свій прояв у збереженні деяких

фондів і каталогів від суцільного винищення, а також мережі бібліотек українських громадських організацій.

4. Спеціальні державні органи – Наркомос УРСР з його структурними підрозділами Головліту, ЦУСД, Головполітосвітою, а також ДПУ та НКВС, партійні органи, що здійснювали цензурний нагляд за діяльністю публічних бібліотек, укладали, за спеціально розробленою методикою, різні види списків друкованих видань, що підлягали вилученню із фондів бібліотек та конфіскації і здійснювались за допомогою методом "чисток" від так званої "ідеологічно-шкідливої" літератури. "Чистки" мали різні форми прояву: якщо на початку 20-х рр. вилучення відбувалось переважно релігійних, філософських, історичних, а також видань доби української революції(1917–1920), то у 30-х рр. серед вилучених переважали твори репресованих авторів. Серед бібліотекарів запроваджувались кадрові "чистки", спочатку класові, а пізніше – етнічні, які здійснювались цілеспрямовано та планомірно впродовж кількох десятиліть методами репресій і терору, винищуючи найкращих фахівців. Формами прояву цензури у інформаційно-бібліотечному обслуговуванні користувачів були розроблені методики для проведення спеціальних бесід, нагляд за поведінкою читачів, за тематикою і проблематикою інформаційних запитів, за читацькими формулярами.

5. Запровадження різних видів цензури у публічні бібліотеки України у 20-30-х рр. XX ст. призвело до знищення майже половини їх фонду, переважно релігійної та української книги періоду українського відродження. Створення "спецфондів" та спецхранів призвело до вилучення для кількох поколінь українців із наукового і культурного обігу значного пласту української і світової культури. Утворення інформаційного вакууму, або забезпечення користувачів виключно ідеологічно витриманими виданнями засвідчило про ідеологічне та психологічне насилля і сприяло деформації суспільної свідомості. Чистки серед бібліотечного персоналу привели до появи малокваліфікованох спеціалістів, які не мали навіть середньої освіти. Чистки фондів бібліотек негативно позначились на читацькій активності, оскільки підбір літератури у фондах не задовольняв інтереси користувачів. Радянська бібліотечна цензура відрізнялось від царської, незважаючи на певну спадковість, відсутністю законів, що визначали допустимі норми. Поряд із традиційними контрольними, регламентуючими та охоронними вона мала маніпуляційну, контрольно-заборонну, репресивно-каральну функції.

Основні положення дисертації викладені у таких **публікаціях**:

1. Каракоз О.О. Витоки бібліотечної цензури на Україні // Вісник Книжкової палати.- 2003.- № 5. - С. 33-37.

2. Каракоз О.О.Бібліотека як складник системи радянських ідеологічних інституцій у 1919–1923 // Бібліотечна планета.- 2004. - № 2 - С. 29-32.

3. Каракоз О.О. Формування методів бібліотечної цензури// Праці Національного Педагогічного університету ім. М. Драгоманова: Зб.наук. праць.-Вип.3.-Київ, 2004. – С. 60-67.

4. Каракоз О.О. Бібліотечна цензура в Україні у двадцяті роки XX століття // Вісник Книжкової палати. – 2004. - №11. - С. 29-33.

АНОТАЦІЯ

Каракоз О.О. Цензура в публічних бібліотеках України: сутність та форми прояву (1917-1939 рр.). - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.08 - книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство. Київський національний університет культури і мистецтв, Київ, 2006.

У дисертації досліджено сутність та основні форми прояву радянської цензури у публічних бібліотеках України у 1917 – 1939 роках. На підставі вивчення нових архівних джерел та літератури виявлено вплив цензурної політики на формування мережі публічних бібліотек, йдеться про вилучення „ідейно-сумнівної" літератури з книжкових фондів, що позначалось на задоволенні інформаційних потреб користувачів, проаналізовано "чистки" серед бібліотечних працівників. Виявлено витоки, обгрунтовано основні етапи та прослідковано форми і напрями втілення духовної та світської цензури у бібліотечну діяльність. З'ясовано принципи роботи радянських цензурних інституцій, що регламентували напрями діяльності публічних бібліотек, перетворюючи їх на заклади політосвіти. Показано бібліотечну цензуру як соціальне явище, відображено її значення щодо обмеження інформації, друкованого слова та національної думки.

Ключові слова: цензура публічних бібліотек, бібліотека, радянська цензура, "чистка" фонду, "чистка" кадрів, доба тоталітаризму, бібліотечна цензура.

АННОТАЦИЯ

Каракоз Е. А. Цензура в публичных библиотеках Украины : сущность и формы проявления (1917–1939 гг.). - Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.08 – книговедение, библиотековедение, библиографоведение.- Киевский национальный университет культуры и искусств, Киев, 2006.

Диссертация является первой комплексной работой в отечественной историографии, посвящённой анализу основных способов, методов и форм проявления советской цензуры в публичных библиотеках Украины в 1917–1939 гг., в контексте отечественных и европейских традиций. Исследования проведены на основе широкой базы архивных источников, опубликованных документов, монографических исследований, научных работ, как отечественных, так и зарубежных историков и библиотековедов.

Выявлены основные первоисточники такого социального явления как цензура. Выделены этапы формирования советской цензуры как социального и государственного института, который регламентирует культурное и духовное развитие общества, одной из главных составляющих которого являются публичные библиотеки

и таким образом формирует духовность последующих поколений. Исследованы способы осуществления цензурного контроля над роботой публичных библиотек церковной властью в IX в. Раскрыты основные формы проявления светской цензуры в публичных библиотеках Украины, проанализированы указы, согласно которым осуществлялось изъятие из библиотечных фондов книг, изданных на украинском языке.

Охарактеризирован процесс становления советской цензуры в публичных библиотеках Украины. Аналитически исследованы механизмы введения цензуры в публичные библиотеки, как одного из способов утверждения тоталитарного режима. Кроме того, автором исследована и создана целостная и обьективная картина влияния цензуры на основные направления деятельности публичных библиотек: на формирование фондов, проведение кадровой политики, усиление идеологического влияния на обслуживание читателей в библиотеке. Проанализированы основные декреты и постановления, которые были направлены на введение жесткого цензурного контроля в работу публичных библиотек. Исследованы особенности проведения реквизиции, национализации и конфискации материально-технической базы, книжных фондов и каталогов частных библиотек. Выявлено основные причины и особенности проведения органами цензуры репрессий среди библиотечных работников.

На базе архивных источников выявлены основные цензурные документы и циркуляры, регламентирующие создание и деятельность основних органов цензуры: ЦУД, Главлит УСРР и Главполитпросвет УСРР, которые осуществляли административный контроль за реализацией во все сферы деятельности публичных библиотек основных положений коммунистической идеологии. Проанализировано создание репрессивно-карательной системы, которая реализовывала основные положення коммунистической партии. Выявлены этапы формирования и реорганизации органов, которые обеспечивали реализацию советской цензурной политики в публичные библиотеки. Проанализированы основные направления деятельности органов государственной безопасности, которые выполняли карательно-репрессивные функции. Рассмотрено законадательную и нормативную базы, которые определяли основные положения репрессивной политики направленной против, так называемых, врагов народа.

Детально исследованы методы руководства кампаниями чисток библиотечных фондов от, так называсмой, „идеологически-вредной литературы", проведениями кадровых „чисток" среди библиотечного персонала. Выявлено и проанализировано списки, согласно которым проходило изъятие так называемой „идеологически-вредной" литературы с фондов публичных библиотек. Исследована тематика литературы, которая изымалась из фондов библиотек, приведены списки, в которых были включены фамилиии репрессированных авторов, произведения которых подвергались тотальной чистке из библиотечных фондов. Раскрыты формы проявления политической цензуры, которая осуществлялась советскими партийными органами, с целью пропаганды коммунистической идеологии при помощи библиотек. Проанализированы основные пропагандистские и контрпропагандисткие техники, которые исполь-

зовались советской властью с целью превращения публичных библиотек с информационных, просветительских учерждений в центры коммунистического воспитания трудящихся. Проанализированы характерные черты манипулятивной и карательной цензуры. Показано основные методы, которые были розработаны при решении жестко сформулированых государственных заданий и использовались с целью навязывания населению коммунистической идеологии и создание такой модели поведения человека, которая позволяет нивелировать его чувствами и приводит к всеобщей стереотипизации и массификации поведения людей, результатом которой является создание бездумной масовой культуры. Показано процес введения цензуры в информационно-библиотечное обслуживание пользователей библиотек, перечислены методики, которые использовались библиотекарями во время проведения бесед, осуществления контроля за поведением читателей, за тематикой и проблематикой информационных тренований, за читательскими формулярами с целью идеологического влияния на выбор читателями литературы.

Выявлено влияние введения советской цензуры на количественное и качественное уменьшение фондов публичных библиотек , на снижение уровня читательской активности, на падении престижа библиотечной профессии, на формирование духовности нескольких поколений.

Ключевые слова : цензура в публичных библиотеках, библиотека, советская цензура, "чистка" фонда, "чистка" кадров, период тоталитаризма, библиотечная цензура.

ANNOTATION

Karakoz O.O.-The censorship in the public libraries of Ukraine the essence and the forms of display (1917-1939).- Manyscript.

Dissertation for the degree of Candidate in Historical Science on speciality 07.00.08-Book Science, Library Science, Bibliographic Science. Kyiv National University of Culture and Arts.-Kyiv,2006.

The essence and the main forms of the censorship display in the public libraries of Ukraine (1917-1939) have been researched in the dissertation. On the basement of the study of the new souwrces and literature is shown its influens upon the seeting up of the public libraries chain, meaning of the removal of the so called "theoretically doubtful" literature from the book funds. Asaresult of these actions the readers needs have not been satisfied in the full scale. Also the "cleanings" among librarians were analyzyd by the anthor. Besider there were shown the basements and given the foundations for the main periods of the censorships "activity" in the libraries of Ukraine. The forms and directions of the censorship's intrusion into the libraries work were studied by the author as well.

In the dissertation the author has discussed the main porinciples of the work of the Soviet censorship establishments, which had limited the activity of the public libraries by way of transforming them into the institutes of the political education. The dissertation shows the librarian censorship as the social phenomenon, it underlines its importance in the field of limitation of the information, printed word and national thought.

Key words: the censorship of the public libraries, library, Soviet censorship, "cleaning" of the fund, "cleaning" of the librarians, the period of the totalitarianism, librarian censorship.